

שכונה  
כזירה  
גלובלית

2

שכונה  
כזירה  
גלובלית



# כולה מת עולם

## בשכונה:

## הנוקרה של רחוב

## מזדה נבוכים

שרון רוטברד

פיקניק

בפברואר 2014 החליטו כמה פעילי ימין משכונת שפירא ומקריית שלום לערוך פיקניק קהילתי בגינת דה מודינה, בקרן הרחובות דה מודינה ובעל העקידה. אלא שהפיקניק לא היה ממש פיקניק, כי אם הפגנה: האירוע, שפורסם ברשתות החברתיות תחת הכותרת "מחזירים את גינת דה מודינה לתושבים", נועד לסכל את טקסי הקינה שקיימה שם מדי שבת קהילת הפליטים מאריתריאה ו"להחזיר את הגינה השכונתית לתושביה בכל מחיר". בשבת נאה אחת, באמצע טקס הקינה, הגיעו פעילים יהודים, תלו בלונים, פתחו רמקולים, שרקו במשרוקיות, הביאו ילדים והעלו אותם בכוח על הנדנדות.<sup>1</sup>

האירוע הזה היה חלק מסדרת פעולות אלימות שקיימו פעילי ימין כדי להפריע לטקסי הקינה שנערכו בסביבותיה של הגינה ולחפילות שנערכו בכנסיות המאולתרות בחללים שונים בדרום תל אביב. פעולות גרילה אלו כללו התפרצות של פעילים לטקסים והפרעה להם באמצעות שירה קולנית של "עם ישראל חי", השמעת שירו של אייל גולן "מי שמאמין

1 האתר הקהילתי של חושבי שכוונות דרום תל אביב, <http://www.south-tlv.co.il/article12713>

לא מפחד" ושירה של הפעילה שפי פז "בעיר השחורה" ברמקולים,<sup>2</sup> קריאות במגאפון, שריקות במשרוקיות וכן קללות, איומים ואף תקיפות של פליטים או של שכנים ופעילי שמאל שניסו למנוע בעדם להפריע לטקסים.

בין השנים 2008 ו-2014, מדי שבת בבוקר, נערכו באחרים שונים בסביבותיה של גינת דה מודינה טקסי קינה של הקהילה האריתראית. בטקסים אלה נהגו חברי הקהילה האריתראית להתייחד עם מותם של חברי הקהילה, של קרובי משפחה בארץ ומחוצה לה וכן להשתתף באבלם של יוצאי אריתריאה במולדת ובארצות אחרות, כפי שעשו למשל עם טביעתה של הספינה למפדוזה באוקטובר 2013, ועליה מאות פליטים מאריתריאה וממדינות אפריקאיות אחרות. פרופ' גליה צבר ואדם רוטברד [בנו של הח"מ] מהחוג ללימודי אפריקה באוניברסיטת תל אביב חקרו את הטקסים הללו לאורך זמן, תיעדו אותם ומצאו שהם בבחינת חידוש גדול בפרקטיקות האבל של יוצאי אריתריאה, ושעצם קיומם באוויר הפתוח ובמרחב הציבורי היה שינוי גדול לעומת האופן שבו נהוג היה לקיים אותם במולדת, שם נערכו בדרך כלל בחללים סגורים.<sup>3</sup> מן המחקר עולה כי קיומם של טקסי הקינה במרחב הציבורי היה נושא לוויכוח בקרב הפזורה האריתראית בדרום תל אביב מלכתחילה, עוד בטרם התערבותם של פעילי הימין, בשל הפוטנציאל הנפיץ של התעמתות עם האוכלוסייה המקומית. במשך תקופה ארוכה משכו הטקסים הללו משתתפים מעטים יחסית, כך שהתפרעותם של פעילי הימין היתה במקרים רבים בגדר התפרצות לדלת פתוחה, לפחות בעיני חברים רבים בקהילת הפליטים מאריתריאה.

**מלחמת עולם בשכונה:  
המקרה של רחוב מורה  
נבוכים**

## הפרדס

בתחילת המאה שעברה היתה גינת דה מודינה על סביבותיה סתם פרדס, אחד מני רבים בשטח המכונה כיום "דרום תל אביב". פרדס זה היה חלק מאדמות כפר אבו כביר. בשנות העשרים, בעקבות מאורעות 1921, החלו מהגרים יהודים לחפש להם מקומות מחוץ לעיר יפו. אז החלו לצוץ סביב הפרדס שכונות יהודיות חדשות: שכונת שפירא, גבעת משה א', גבעת משה ב', גבעת נער, נווה שאנן, חיבת ציון.<sup>4</sup>

עד 1934, אז צורף כפר אבו כביר על אדמותיו החקלאיות ליפו, הפך הפרדס לאי ירוק בלב ההתיישבות היהודית החדשה. הוא גבל בדרך סלמה מצפון, ברחוב אבן אדמה ממערב,<sup>5</sup> בשכונת גבעת משה א' ממזרח ובשכונת גבעת משה ב' מדרום.

הפרדס עובד עד סוף שנות השלושים, גם לאחר צירופו של הכפר אבו כביר לעיר יפו: משאבת המים שבבית הבאר המטוּיח באדום שבראש הגבעה תיקתקה,<sup>6</sup> המים שנשאבו ונאגרו בבריכה הוזרמו בתעלות והפועלים שהגיעו מדי יום מכפר אבו כביר המשיכו לחפור בטוריות גומות מסביב לעצים כדי לכוון את המים שנשאבו. פניי מזרחי, יליד שכונת שפירא, נזכר ש"במרכזו [של הפרדס] ניצבו שלושה עצי אורן ענקיים שסימנו את אמצע הפרדס ובחלקו

הצפוני הזדקרו שני עצי תמר גבוהים שהניבו אשכולות של תמרים צהובים. גדר הפרדס היתה גדר חיה של עצי שיטה קוצניים עם פריחה צהובה וריח בושם משכר. בעונת הפריחה היו נוהגות ילדות הרחוב לקטוף מן הפרחים ולהשרותם במים. ולתמיסה קראו מי קולון.<sup>7</sup>

בתחילת שנות הארבעים, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ועצירת הסחר הימי, פסק יצוא פרי ההדר והעבודה בפרדס נעצרה. תקתוק משאבת המים נדם, הפועלים חדלו לבוא והפרי נותר על העצים. שנה אחר כך, מספר פניי מזרחי, הגיעו לאזור החורנים: "החורנים היו בדווים שהגיעו מחורן שברמת הגולן. חייהם היו עלובים ונוראים והם חיו במחילות או בקופסאות פח. בגדיהם היו שחורים ומלוכלכים ורגליהם תמיד יחפות. המילה חורני הפכה למילה גנאי אצל היהודים והערבים כאחת. החורנים כרתו את העצים ולקחו את הענפים. כל שנותר מן הפרדס היה גדמי גזעים ושטח פתוח. לילדי השכונה, שלא היה בה מגרש משחקים, נפתח מקום לשחק כדורגל, להעיף טיירות, להבעיר מדורות ולכל שאר משחקי הילדים שהיו נהוגים באותם ימים. עצי האורן סיפקו צל והרבה אצטרובלים לעריכת מלחמות. תושבי השכונות של גבעות משה כבשו שבילים בפרדס הנטוש כדי לקצר את הדרך לשכונת שפירא ולרחוב סלמה, שהיה מרכז השכונה."<sup>8</sup>

בתקופת הדמדומים בין החלטת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 והכרזת המדינה ומלחמת האזרחים שהתחוללה במחצית הראשונה של 1948 הפכה שכונת שפירא לאזור ספר והיתה נתונה תחת התקפות ירי מאבו כביר. צעירי השכונה נתבעו להתגייס והמבוגרים יותר התבקשו לחפור ביצורים. רבים מן התושבים לא יצאו לעבודה.<sup>9</sup>

האירועים בארץ ותחילת הבריחה ההמונית של אזרחים פלסטינים לא הותירו הרבה מקום לספק באשר לעתידו של השטח. מזרחי מספר שאחד התושבים, אשכנזי ושרמו אדון קפלן,<sup>10</sup> שהתגורר ממש מול השטח, ברח' אבן אדמה 10, ואגר בחצרו חומרי בנייה, קרשים ועצים, סבר שזהו הזמן המתאים לקבוע עובדות בשטח: "יום שיש אחד התעורר אדון קפלן ובעזרת בנו אברהם עבר את הרחוב לעבר הפרדס, נטל עצים מן הערימה וגידר לעצמו שטח של כ-200 מטר רבועים, ממש מול ביתו, מעבר לרחוב, בתוך הפרדס. אברהם בנו הסביר שמעכשיו השטח שלהם. אבא שלו יבנה בית ויחבר אותו לבית הקיים עם גשר."<sup>11</sup>

התקדים ההתיישבותי שקבע אדון קפלן הכה הדים והידיעה פשטה כמו אש בשדה קוצים:

"עד מהרה פשטה השמועה בשכונה שאפשר להשתלט על מגרש בפרדס הנטוש וכל הקודם זוכה. אדון קפלן כבר עשה זאת. הרחוב שלנו לא ראה מעולם כל כך הרבה אנשים, כולם מנסים לגדר לעצמם חלקות אדמה ולנכס לעצמם בעלות עליהן. היו מספר שלבים בתפיסה. קודם כול עומדים במרכז החלקה ומצהירים על גבולותיה. לאחר מכן שולחים שליח, בעיקר את הילדים, להביא חומרי גידור, הכי טוב חבלים, ואם

2 שפי פז, "בעיר השחורה",  
<https://www.youtube.com/watch?v=T-66lIQ8YxI>

3 Galia Sabar and Adam Rotbard, Eritrean asylum seekers' lament ceremonies in Israel as contested sites of identity formation (2015).

4 רוב השכונות הללו מוכרות כיום בשם הכולל "שכונת שפירא".

5 כיום רחוב בעל העקידה.

6 כיום מוכר בית הבאר בשם "הבית האדום". זהו המבנה היחיד לשימור בשכונת שפירא.

7 פניי מזרחי, נכנסו לפרדס, מתוך מוקי צור, שרון רוטברד (עורכים), "לא ביפו ולא בחל אביב" (נבל, 2009).

8 שם.

9 שם.

10 מזרחי טוען שעל פני הנוהג בשכונה, שהיתה מעורבת עוד מימיה הראשונים, "קראנו לכל השכנים ממוצא ספרדי דוד ודודה, ואילו לשכנים ממוצא אשכנזי - אדון וגברת." שם.

11 שם.

אין, גם חוטי צמר יעזרו. השלב הבא היה ביקור הנשים וסיור בין החלקות שנתפסו. השלב האחרון היה סימון החלקות, בדרך כלל עם בדים צבעוניים, דגלונים או כל סימן זיהוי אחר. מלאכת הגידור היתה קשה למדי משום שחבלים היו יקרי המציאות. חלק מהחלקות היו קטנות, לפעמים בגודל של סוכה. לפנות ערב דמה הפרדס לחלקת שדה עם דחלילים אנושיים ובדים צבעוניים. כל הסימונים לא עברו את גובה ברכי הילדים. ההתרחשות כולה עברה ללא תגרות, ללא צעקות, באחוות שכנים וברוח טובה. עם השקיעה עזבו רבים מן המשתלטים את החלקות על מנת להיות עם המשפחות בשעות החשכה, השעות שבהן מתחילות היריות וצריך לשבת מאחורי מחסה ולדאוג שהילדים לא יטפסו לחלונות כדי לראות את הכדורים הנותבים ואת חגיגת הזיקוקים שכבר הפילה חללים מבין תושבי השכונה.<sup>12</sup>

ואולם, ההתיישבות הספונטנית בפרדס הנטוש לא האריכה ימים (ולמעשה, לא האריכה שעות): "השעה היתה שעת דמדומים וברחוב סלמה הופיעו שני משוריינים בריטיים על דחלילים. בקדמת המשוריינים היה מקלע ובכל משוריין שלושה חיילים עם כומתות אדומות. החיילים העיפו מבט על הפרדס, הבינו מה קרה ואז דהרו לתוכו כשהם רומסים ועוקרים את כל סימני הגידור. כך נסעו הלך ושוב עד שהחריבו הכול. את אדון קפלן השאירו לסוף וביקשו ממנו שיפרק בעצמו את גדר העצים ואמרו שיבואו לבדוק. הוא אכן פירק אותה, ואפילו עשה זאת בחיור. השמועה על מעשה הבריטים עברה מפה לאוזן ולמחרת איש לא בא לפקוד את החלקה שלו. הכול חזר לקדמותו. תושבי השכונה חזרו לשגרה של סבל ומחסור, הרוגים ופצועים, צליפות והפצצות [...] מכל מקום, 'חלום ההתעשרות' מקרקע נטושה והיקיצה ממנו ארכו שבע שעות בלבד."<sup>13</sup>

**מלחמת עולם בשכונה:  
המקרה של רחוב מורה  
נבוכים**

## רחוב מורה נבוכים

אחרי כיבוש יפו, צירופה לתל אביב והפקעת האדמות הפלסטיניות במסגרת החוק לנכסי נפקדים (תש"י 1950) עברה הקרקע לידיה של עיריית תל אביב. כפי שקרה עם כל הקרקעות החקלאיות שסופחו לתל אביב, חלקן הפכו לשטחים ציבוריים חומים (מבני ציבור) וירוקים (שטחים ציבוריים פתוחים), חלקן לשכונות ושיכונים, ובדרום תל אביב (כלומר, יפו הכבושה) הוסבו רבות מהן לשימושי תעשייה ותעסוקה. חלקן הגדול היו ונותרו שדות בור. על פי תוכנית בניין עיר 590 משנת 1961, התוכנית הראשונה של השכונה (שעדיין בתוקף ברובה), השטחים החקלאיים הללו שבמרכז שכונת שפירא חולקו לכמה חלקות. על אחת מהן הוקם בית הספר שורשים, על אחרות הוקמו מחסנים ומבני מלאכה. השאר - כל השטח שבין הרחובות בעל העקידה וטורי זהב - סומן בירוק ונותר שטח פתוח.

אף על פי כן, כבר בשנות השישים קידמה משום מה העירייה תוכנית להפוך את החלק המזרחי של השטח לאזור מגורים. בשלב מסוים אף ניתן למקום הזה שם: "רחוב מורה נבוכים". אף שהרחוב מעולם לא היה קיים,

ואינו מופיע על שום שלט רחוב ממשי, המלים "רחוב מורה נבוכים" עדיין מופיעות בכמה מהמפות (ואפילו במפות מקוונות).

בשנת 1993 נכנסה לתוקף תוכנית בניין עיר 2472, שהגדילה את זכויות הבנייה של החלק הצפוני של השכונה ובה בעת שינתה באופן סטטוטורי ורשמי את ייעודו של החלק הזה של השטח למגורים. משמעותו של השינוי היתה צמצום השטחים הציבוריים בשכונה; העירייה קיוותה למכור את השטח ליזם ולהפיק רווחים מהקרקע ומהיטלי ההשבחה. במהלך שנות התשעים והאלפיים ניסה מינהל ההנדסה לקדם מכרזים לבניית מגדלי מגורים על הקרקע. כל המכרזים לא זכו להיענות המקווה ובוטלו.

בינתיים השתרע שטח פתוח אחד גדול במרכז השכונה. חלקו המערבי הפך לגינת דה מודינה, חלקו המזרחי, "רחוב מורה נבוכים", היה ברובו שדה בור ושטח הפקר, וחלקו האחר שימש למבני תעשייה. באמצע שנות התשעים, בתקופה שבה תיכנתי את ביתי והתחלתי להכיר את השכונה, "רחוב מורה נבוכים" - שהיה בעצם דרך עפר לא סלולה שעברה בין מגרשים ריקים ומחסנים חלודים - שימש משחטת רכב. בכל יום היו מגיעות למקום מכוניות גנובות אשר פורקו והוצתו. בתחילת שנות האלפיים החלו לפעול בשטח הכוחות החיוביים של התושבים: שכנים שהשטח גבל בחצר ביתם, ובהם למשל האמן יואב בן דב, פתחו פתחים לשטח והשתמשו בו. התושבים ערכו שם מדורות ל"ג בעומר והקרנות של סרטים, ושבת צופי איתן השתמש בו למשחקים, לפעילויות ולטקסי אש. בשלב מסוים הסדירה העירייה את השטח כ"גינה זמנית" והתקינה בו גינת כלבים. המרחב הזה, "רחוב מורה נבוכים", שהיה בחלקו לא-פורמלי ובחלקו פורמלי-למחצה, היה כאמור המקום שבו נהגו הפליטים לערוך את טקסי הקינה שלהם.

אלא שבינתיים, בעקבות מחאת הדיור, החליטה העירייה לזנוח את הנסיונות למכור את השטח ולקדם בעצמה את הקמתו של פרויקט ראשון מסוגו של דיור בר השגה. הבנייה החלה באוקטובר 2012: "רחוב מורה נבוכים" הדמיוני גודר והטרקטורים נכנסו אל השטח. כדי לקיים את טקסיהם נאלצו הפליטים לעבור אל שטח הגינה הציבורית הסמוכה.

## מלחמה

12 שם.

13 שם.

14 כאמור, כפי שטוענים צבר ורוטברד, עד אסון למפדוזה קיום טקסי הקינה במרחבים הציבוריים היה שנוי במחלוקת בקרב הקהילה האריתראית, ומשום כך מספר המשתתפים בהם היה מצומצם יחסית. תחת רושם האסון והמספר הרב של הנספים, גם פליטים שנמנעו בחחילה מלהגיע לטקסים החלו להשתתף בהם. שם.

החל בסתיו 2012, לאחר תקופה ארוכה שבה הפרקטיקה הזאת התנהלה בשטח הציבורי הלא-פורמלי של "רחוב מורה נבוכים" הלא-קיים ועברה מתחת לרדאר, החלו טקסי הקינה של הקהילה האריתראית למשוך יותר ויותר תשומת לב. נקודת המפנה, כפי שהראו צבר ורוטברד, היתה אסון טביעתה של הספינה למפדוזה, שהביא לעליית מדרגה משמעותית במספר המשתתפים בטקסים. על הטקסים שנערכו בגינת דה מודינה נוספו טקסים גם בגינות ובפארקים אחרים ברחבי דרום העיר, בגינת לוינסקי ובפארק החורשות, שמשכו מאות ואולי אלפי משתתפים.<sup>14</sup>

החל בפברואר 2014, חודשים לא רבים אחרי טביעת הלמפדוזה, הפכו הטקסים הללו, שהיו בתחילה אובססיה אישית של קומץ פעילים שכונתיים (מאי גולן, שפי פז, ששי בן-מנחם, סוזי כהן-צמח), לבעיה לאומית, נושא שצריך להיות על סדר יומו של כל פוליטיקאי ישראלי. מכל האתגרים והבעיות של שכונת שפירא, של העיר תל אביב-יפו ושל מדינת ישראל, "בעיית המסתננים" בדרום תל אביב היא שהפכה לסכנה הקיומית הלאומית החמורה ביותר - כך לפחות לפי שורה מכובדת של פוליטיקאים ברמה הלאומית (ח"כ אריה אלדד, ח"כ מיכאל בן ארי, ח"כ אילת שקד, ח"כ מירי רגב, ארגון אם תרצו), פעילי ימין (איתמר בן גביר, ברוך מרזל, בנצי גופשטיין וארגון להב"ה) ופוליטיקאים עירוניים (חבר מועצת העיר תל אביב-יפו חיים גורן), שנרתמו להילחם במסתננים בשם "מצוקת תושבי דרום תל אביב". לדידם, מדובר במלחמה על הבית. גינת דה מודינה הפכה לזירת מלחמה.

האם אכן מדובר במלחמה?

נראה שכן. ולו רק בשל העובדה שהוכרזה מלחמה.<sup>15</sup>

**מלחמת עולם בשכונה:  
המקרה של רחוב מורה  
נבוכים**

## מלחמת עולם

אף שהסכסוך הזה הוא לכאורה מקומי ומתחולל אצלנו, בחצר השכונתית, הוא ללא ספק מושפע מאירועים, מאנשים ומתהליכים שמתרחשים מחוצה לה, בערים אחרות וביבשות אחרות. הוא גם קורה במקביל להתרחשויות דומות במקומות אחרים בעולם. לכן, בעיני רבים מאלה שמחוללים אותו, הקרב הקטן על הגינה השכונתית הוא מערכה אחת, חלק ממלחמה גדולה יותר שמתנהלת כרגע גם במקומות אחרים: באפריקה, בסוריה, ועכשיו, עם הגעת גלי הפליטים למערב, גם באירופה. המאפיין העיקרי של המלחמה הזאת - שהחלה בתור "המלחמה על הטרור" שהכריז ג'ורג' ו. בוש בעקבות פיגועי ה-11 בספטמבר 2001 ושכביכול הסתיימה עם הנסיגה מעיראק ב-5 בדצמבר 2011 בהוראתו של ברק אובמה - הוא שהיא הפכה למעין מלחמת אזרחים עולמית כאוטית, שבה הכול נלחמים בכול ולאף אחד כבר לא ממש ברור על מה המלחמה ומי נגד מי. האסלאם נגד שאר העולם? השיעה נגד הסונה? אירופה וארצות הברית נגד שאר העולם? הצפון מול הדרום? העולם הראשון מול העולם השלישי? העולם השלישי נגד העולם השלישי? העיר הלבנה נגד העיר השחורה?

השינוי הדמוגרפי שבהגעת כמה עשרות אלפי פליטים לחלק קטן יחסית של העיר עירער בלי ספק את הסדר הקיים. אין ספק גם שתוספת האוכלוסייה מעמיסה על התשתיות הלא-מפותחות ממילא. ואולם, כפי שראינו בקיץ 2015, עם הגעתם של גלי פליטים שברחו מסוריה לאירופה, אפשר היה לקבל את הפליטים הללו באינספור דרכים וצורות. בממשלה הישראלית וברחוב הישראלי היו שהחליטו להכריז מלחמה על האנשים הללו בשם אותה מלחמה גדולה יותר: כדי לא לעודד כניסה של פליטים נוספים נמנע מהם הכנסת אורחים, נתנהג אליהם רע, נתנכל להם.



מבחינתם של פעילי ימין כאלה, טקסי הקינה בגינת דה מודינה היו עילה להכרזה על מלחמת עולם, לא פחות: מלחמה נגד ה"פלישה", ה"כיבוש" וה"חדירה" של העולם השלישי אלינו לבית, בעיר השחורה, זו המצויה בצדה של העיר הלבנה, בשולי העולם הראשון. גינת דה מודינה היא החזית הראשונה של מדינת ישראל מול הפלישה מאפריקה, ולפיכך גם כאן ודווקא כאן, בגינת דה מודינה, החלו כל הטיעונים המקומיים והגלובליים משמשים בערבוביה: הפליטים, באמצעות תיקון החוק למניעת הסתננות מ-1954 (של פליטי 1948 הפלסטינים), הפכו אוטומטית ל"מסתננים";<sup>16</sup> מכאן שהם עבריינים מעצם קיומם ושהייתם בישראל, וככאלה הודבקו להם במהלך השנים כל תוויות העבריינות המקובלות והם הוקעו כאנסים, גנבים, שתיינים ופושעים, כל זאת תוך הסתייעות בסטטיסטיקות מצוצות מהאצבע;<sup>17</sup> הם נחשדו כמתחזים לפליטים ונטען שהם למעשה "מהגרי עבודה" (בעיני אזרחי העיר הלבנה, "הגירת עבודה" היא פשע שאין לו מחילה. עם "רילוקיישן", לעומת זאת, אין שום בעיה); נוסף לכך הם הואשמו גם שהם מוסלמים קיצוניים (95% מהפליטים האיתראים, שהם כיום רוב רובם של הפליטים האפריקאים בישראל, הם נוצרים), סוכני אל-קעידה וטרוריסטים (במקרה אחד, האבטום זרהום, פליט מאריתריאה, נרצח בטעות בידי המון זועם בלינץ' לאחר פיגוע בבאר שבע);<sup>18</sup> האריתראים דוברי ערבית, ובדעת הקהל המקומית השפה קודמת לדתם, ועושה אותם ערבים, ולכן בהקשר המקומי הם מהווים סכנה דמוגרפית, כפי שהחלונן אחיעד אטינגר, רב בית כנסת בשכונת שפירא, שהתריע מפני "גל" של נישואי תערובת.<sup>19</sup>

## שכונה מעורבת

תהליך העבודה על תוכנית האב של שכונת שפירא החל בשנת 2002. היא נערכה בידי מינהל ההנדסה של עיריית תל אביב-יפו ופרופ' אלי שטרן ממשרד סביבות תכנון בשיתוף התושבים, ואושרה ב-2006 בידי הוועדה המקומית של תל אביב-יפו. בתום דיונים של חודשים ושנים בפורומים של עשרות ולפעמים מאות תושבים ובאינספור מפגשים, סדנאות וקבוצות עבודה נקבע ששכונת שפירא היא "שכונה מעורבת". במהלך העבודה על התוכנית הוחלט שיש להכיר בצרכים ובתרבויות של הקהילות המגוונות המתגוררות בשכונה והובאה בחשבון נבצרותן של כמה מהן להשתתף בתהליך. התוכנית ביקשה למשל ליצור תמהיל מגורים מגוון שיאפשר את "המשך קיומן של קבוצות אוכלוסייה מגוונות באופיין ובהרכבן, והרחבת היצע הדיור בהתאם לזאת". בתוכנית נקבע גם כי בשכונה יוקם בית ספר מעורב.

הגדרה מכלילה זו עלתה בקנה אחד עם קונצנזוס חובק כל, ולפיו הדבר האחד שלא השתנה בשכונה מאז הקמתה הוא הגיוון העצום של תושביה. בניגוד למונוליתיות של מקומות רבים בארץ - קיבוצים,

15 הטענה ש"זו מלחמה" והשימוש המסיבי בלשון מיליטריסטית ("צופף התחנה המרכזית") מופיעים באינספור פירסומים, פוסטים ורשורים ברשתות החברתיות. ר' למשל שפי פז, "המסתננים יגיעו גם אליכם", אתר מידה, <http://mida.28.6.2014/org.il/2014/06/26> המסתננים-דרום-תל-אביב-יגיעו-גם-אליכם/

16 דבר המנוגד לאמנת הפליטים של האו"ם, שאותה יזמה ועליה חתמה מדינת ישראל - המונעת את פעולתה של ועדה לקביעת מעמד הפליט מטעם האו"ם.

17 לעניין השימוש המטעה והמניפולטיבי בנתונים על פשיעה, ר' אישחון, 29.8.2013, "666 מהפשיעה בישראל: אריתראים וטודנים. המשטרה: 'אצבעותיהם הופכות לסכינים והם אוכלים חינוקות'", <https://eishon.wordpress.com/2013/08/29/eritrean-sudanese-crime/>

18 בין אם הבטום זרהום נרצח משום שהיה שחור מדי ובין אם משום שלא היה שחור מספיק, ההתלהמות שהובילה ללינץ' בבאר שבע נולדה ברשתות החברתיות וברשורים בעמודי הפייסבוק של פעילי ימין קיצוניים "מקומיים" ו"ארציים".

19 בני טוקר, כ"ה באלול חשע"ב, 12.9.2012, "דרום ח"א: גל של חתונות בין יהודיות ואריתראים", <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/244107>

מושבים ויישובים קהילתיים - ולנטייה של אזורים אמידים יותר בעיר תל אביב להומוגניות ארכיטקטונית, חברתית ותרבותית, שכונת שפירא תמיד היתה שכונה מעורבת ומקום בעל דרגת גיוון גבוהה. הגיוון הארכיטקטוני שלה מהדהד את הגיוון החברתי והאתני שבה. תמיד היו בה גם מזרחים וגם אשכנזים, גם יהודים וגם זרים, גם דתיים וגם חילונים. מאז שנותיה הראשונות היתה שכונת שפירא יעד הגירה ונתפשה כשכונת מהגרים, והמוניטין הללו גרמו לאוכלוסייתה להתחלף כמה וכמה פעמים. כבר בראשית ימיה של השכונה, בתוך פחות משלושה עשורים מאז הקמתה ועד צירופה לתל אביב לאחר הקמת המדינה, התחלף רוב האוכלוסייה המקורית בה, שהיתה מהגרים ממזרח אירופה, עולים מבולגריה, מאפגניסטן, מסלונקי ומטורקיה, וכן יהודים בוכרים שהגיעו מבוכרה ולאחר מכן מירושלים. לאחר מלחמת העצמאות, עם צירוף הפרדסים לשטחה של השכונה והקמתם של שיכונים בשנות החמישים, הגיעו אליה עולים חדשים מכל גלי ההגירה שהציפו את הארץ. החיכוך והמפגש בין קהילות, מסורות ומוצאים היה אחד המאפיינים הבולטים שעלה בסיפורי הילדות והחיים שנאספו במסגרת פרויקט תיעוד ההיסטוריה העממית של השכונה.<sup>20</sup>

**מלחמת עולם בשכונה:  
המקרה של רחוב מורה  
נבוכים**

גם בעשורים שלאחר מכן המשיכה האוכלוסייה בשכונה להתגוון. בתחילת שנות התשעים היו אלה קהילות של עולים יהודים מבוכרה (אוזבקיסטן) ואיתן משפחות ויחידים מכל הרפובליקות של ברית המועצות לשעבר; בסוף שנות התשעים התמלאה השכונה בעובדים פלסטינים שהגיעו לעבוד בתל אביב ובמרכז, ורבים מהם השתכנו בשכונה או לנו בה; לאחר פרוץ האינתיפאדה השנייה והטלת הסגר על הגדה והרצועה בתחילת שנות האלפיים תפסו את מקומם של הפלסטינים עובדים זרים מטורקיה, מאוקראינה, מסין, מהפיליפינים, ממרכז וממערב אפריקה; ובשלהי העשור הראשון של המאה הנוכחית החלו להגיע לשכונה פליטים ממזרח אפריקה - סודן, דרום סודן ואריתריאה - וכן צעירים יהודים ממוצא אתיופי שהתקשו לשכור דירות במרכז תל אביב או בצפונה.

לאוכלוסיות הלא-מבוססות הללו הצטרפו בעשורים האחרונים כמה גלים של אוכלוסיות מבוססות יותר: גל ראשון של משפחות ישראלים חילונים בני "המעמד היצירתי" החל להתיישב בשכונה באמצע שנות התשעים, ובהם אמנים, מעצבים, אדריכלים וצלמים, שהיו אמורים לקדם את תהליך הג'נטריפיקציה הבלתי נמנע לכאורה של השכונה. מאז תחילת העשור הראשון של שנות האלפיים הגיעו לשכונה גם יחידים וקבוצות במסגרת ההתחדשות הניאו-ציונית ההתיישבותית של ארגונים כמו בינה<sup>21</sup> והנוער העובד, שהיו להם בסיסים באזור.<sup>22</sup>

ואולם, הגל המשמעותי ביותר והמאורגן ביותר של הגירת אוכלוסייה מבוססת אל תוך השכונה הוא זה של מתנחלים דתיים לאומיים שעברו מהגדה המערבית למרכז במסגרת הפרויקט "התנחלות בלבבות". יוזמה זו להתנחל בתוך הקו הירוק ובכלל זה בלב גוש דן או בלב שכונת עג'אמי ביפו החלה באמצע העשור הראשון של המאה, בעקבות פינוי גוש קטיף, והיא מעין תמונת

מראה של יוזמות קירוב הלבבות בנוסח בין"ה או "צו פיוס" שצצו לאחר רצח רבין. הרעיון הוא להתיישב דווקא ביישובים יהודיים ותיקים, להשפיע עליהם במישור המוניציפלי ודרכם להשפיע על הפוליטיקה הישראלית במישור הלאומי ועל הציבוריות הישראלית בכללותה.

## שכונה יהודית

בשנת 2002 הגיע לשכונת שפירא הרב משאל כהן. הוא בא לשכונה מחברון כדי "להאיר את אור התורה בתל אביב" ולהוות "מגדלור רוחני המקרין אור גדול על תושבי האזור". הוא ייסד בשכונה את ישיבת ההסדר אורות אביב, שהחלה לפעול בבית הכנסת שברח' ישראל מסלנט 24. אל הרב כהן, שב-2006 הורה לתלמידיו לסרב פקודה ולא להשתתף בהתנתקות ומחלק את זמנו בין חברון ותל אביב, הצטרפו גם רבנים אחרים ובהם אחיעז אטינגר, יובל אלפרט, פנחס צברי ובכור דזורייב (ידיד).

אורות אביב אמנם רחוקה מלהיות סיפור הצלחה בתור ישיבת הסדר,<sup>23</sup> אך מפעל ההתנחלות השכונתי זכה לעדנה כמה שנים מאוחר יותר, לאחר ההתנתקות מרצועת עזה ב-2006, עם היוזמה החדשה "להתנחל בלבבות".<sup>24</sup> במסגרת פרויקט התיישבותי חדש זה הגיע גרעין תורני להתנחל בלב יפו. לשכונת שפירא נשלחו הגרעין התורני שקמים של מתנחלים חובשי כיפה סרוגה וגרעין רעות של בנות שירות לאומי, ואיתם כמה עשרות משפחות שעקרו את עצמן מגבעות יהודה ושומרון. הפרויקט זכה לסיוע נדיב של המחלקה להתיישבות, של עיריית תל אביב, של המועצה הדתית, של משרד הדתות ושל תורמים מחו"ל. בתוך עשור השתלטו המתנחלים על חלק ניכר מתשתית השכונה, ובכלל זה בית הכנסת, ועד הפעילים והמתנ"ס. בשכונה נפתחו כיתות גן ליהודים בלבד, לבית הספר שורשים סוף-סוף היתה זכות קיום<sup>25</sup> - והתושבים החדשים אף הצליחו להכניס נציג למועצת העיר תל אביב-יפו במסגרת רשימת "דרום העיר" שהריצו בבחירות המוניציפליות ב-2013: חיים גורן, המשמש כיום חבר בקואליציה של רון חולדאי.

ייתכן שמלחמת העולם הגלובלית החדשה היא הסחת דעת והרחקת עדות, ושבעצם מדובר כאן עדיין בהמשך של מלחמות היהודים. אם להעמיד דברים על דיוקם, למאבק נגד המסתננים בגינה היו בראש ובראשונה מניעים דתיים. למעשה, המתנחלים הם שהתחילו את המלחמה הזאת. כבר ביולי 2010 פירסמו 25 רבנים מדרום תל אביב פסק הלכה האוסר על תושבי השכונות של דרום העיר "להשכיר דירות למסתננים ולעובדים זרים לא חוקיים". במודעה שהודבקה ברחבי השכונה נטען שהאיסור מתבסס על ההלכה של האיסור המקראי "לא תחנם"<sup>26</sup> ועל כתבה בעיתון "מעריב" שהתפרסמה בז' סיוון, ובה נטען כי "40% ממקרי הפשיעה במרחב יפתח נעשים על ידי מסתננים" וכי "בשנה האחרונה

20 מבחר מהסיפורים והעדויות שמועדו בפרויקט התפרסם בספר "לא ביפו ולא בחל אביב".

21 בין"ה (בית יוצר לנשמת האומה") הוא ספק ארגון וספק תנועת נוער למבוגרים שהוקם ב-1996 לאחר רצח רבין בידי ההיסטוריון מוקי צור, ועוסק בחינוך יהודי מנקודת מבט חילונית. הוא מפעיל רשת ענפה של פעילויות חינוכיות במתנ"סים וב"ישיבה חילונית" שהקים. במשך כמה שנים, מ-2007 ועד 2014, פעל הארגון ממבנה של מרפאה בקרן הרחובות יסוד המעלה ולוינסקי בדרום תל אביב. כיום בסיסו התל אביבי של הארגון נמצא במחנה החינוך המופרט שהקצתה עיריית תל אביב-יפו באזור פארק החורשות.

22 לתנועת הנוער העובד והלומד מבנה על דרך קיבוץ גלויות, שנבנה בסוף שנות השבעים על הריסות "בית יצחק", בית הבאר שבו נרצחו יוסף-חיים ברנר וחבריו במאורעות מאי 1921.

23 קובי נחשוני, כתב היהדות של YNET, טוען שבשנת 2014 נרשם רק תלמיד אחד לישיבה, וזאת לאחר שלוש שנים שבהן לא נרשם אליה ולו תלמיד אחד. קובי נחשוני, "ישיבות הסדר בלי תלמידים: 20% מהישיבות מחתל ל-10", 23.10.2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4583136,00.html>

24 לעניין תופעת ההתנחלות הפנימית והגרעינים התורניים ר' אליעזר רייכנר, "דווקא שם: סיפורם של אנשי ההתיישבות החברתית" (ידיעות אחרונות - ספרי חמד, 2013).

בוצעו ארבעה מקרי רצח על ידי מסתננים".<sup>27</sup> לטיעונים האלה נוספו נימוקים אחרים ובהם "ריבוי נישואי תערובת וכיו"ב..." בבחינת "והמבין יבין". יוזמי גילוי הדעת הזה, שהודפס ונתלה על כל לוחות המודעות בשכונה, היו לא אחרים מרבני ישיבת אורות אביב והגרעין התורני ביפו, אחיעד אטינגר ויובל אלפרט.

אנשי ההתנחלות השכונתית הגיעו גם לקרבות הרחוב שהתנהלו מדי שבת בבוקר בגינת דה מודינה בחורף 2014. פעילי ימין חמושים במשקיות ובמגאפון הגיעו כדי לחולל מהומת אלוהים ולהפריע לקיום הטקסים (הנוצריים) של בני הקהילה האריתראית, ואנשי ההתנחלות השכונתית - חיים גורן ואחרים - עמדו וצפו במתרחש. הם כמובן לא יכלו להשתתף בפועל, שכן מדובר בחילול שבת בפרהסיה.<sup>28</sup>

במלים אחרות, המלחמה על גינת דה מודינה, הגם שהיא מסתייעת ב"גויים של שבת" כדוגמת שפי פז וחבריה מ"החזית לשחרור דרום תל אביב", היא למעשה מלחמה להשלטת פרהסיה יהודית במרחב הציבורי של השכונה. יש כאן טענה חדשה: שכונת שפירא היא שכונה יהודית.

**מלחמת עולם בשכונה:  
המקרה של רחוב מורה  
נבוכים**

### מלחמת עולם שכונתית

מתלאות תהליכי התכנון וההתחדשות העירוניים של תל אביב ועד להתפתחויות והסכסוכים הגלובליים בין צפון ודרום ועולם ראשון ושלישי, מהמלחמות המתחוללות במזרח אפריקה ועד למאבקים על ההגמוניה בתוככי החברה הישראלית והיבוא החוזר של פרקטיקות הכיבוש וההתנחלות מהגדה המערבית אל תוך גבולותיה של ישראל, המקרה של "רחוב מורה נבוכים" הוא פקעת סבוכה של סכסוכים ושינויים בקני מידה שונים ומשונים. יש להבין אותו כמאבק בין קבוצות שונות על מרחב ציבורי הולך ומצטמק, כמלחמת דת וכמלחמת עולם גם יחד.

בעוד שתהליכי ההפרטה, המסחור, הסטנדרטיזציה המרחבית וההומוגניזציה האנושית והחברתית ניטרלו את הממד הפוליטי של העיר הלבנה והפכו אותה למעשה למרחב שבתוך-תוכו הוא כמעט נטול פוליטיקה,<sup>29</sup> השכונות המרכיבות את הערים השחורות עברו תהליך הפוך. כיום, הן האתר בה"א הידיעה שבו ציוויליזציות מתנגשות ללא הרף. אתר שעקבותיהן של הפוליטיקה השכונתית, הלאומית והגלובלית ניכרות בו בכל היבט של חיי היומיום. אוכלוסייתן של שכונות העיר השחורה היא כיום מקבץ אנושי ארעי תמיד ומקרי בהכרח (ולכן לגמרי לא-מקרי) של יחידים ומשפחות, מיעוטים וקהילות, מוחלשים או מרוששים יותר או פחות, שהמצאות הרנדומלית הפגישה באותו מרחב גיאוגרפי וכפתה עליהם לחיות אלה עם אלה או להתחרות אלה באלה על אותם משאבים. אף שכולם מתקיימים זה לצד זה באותו מרחב פיזי, באותו רחוב או באותה שכונה, הם מופרדים אלה מאלה באמצעות אינספור מנגנונים ואמצעים, החל במעמד המשפטי של כל יחיד או קבוצה וכלה באופן שבו לכל אחד מתאפשרת או לא מתאפשרת גישה למשאבים הציבוריים (חינוך,

רוב התלמידים בבית  
הספר שורשים הובאו אליו  
באוטובוסים. היו דינונים  
שעסקו ברצון להפוך את בית  
הספר למעורב או להקים בית  
ספר מעורב בשטח הציבורי  
הסמוך. למרות תוכנית האב,  
על השטח המיועד לבית ספר  
מעורב הוקם בשנת 2014  
אולם ספורט המשמש את בית  
הספר שורשים.

26 דברים ז', א'-ב': "כִּי  
יָבִיֵא ה' אֱלֹהֶיךָ אֶל הָאָרֶץ  
אֲשֶׁר אָמַר בְּאֶשְׁתָּה לְרִשְׁתָּהּ  
וְנָשָׁל גֹּזִים רַבִּים מִפְּנֵי הַחֶמֶץ  
וְהַגֶּחָלִי וְהָאֶמֶרִי וְהַכֶּנְעָנִי  
וְהַפְּרָזִי וְהַחֲזִי וְהַיְבוֹסִי  
שְׂבָעָה גֹזִים רַבִּים וְעֲצוּמִים  
מִפְּנֵי הַחֶמֶץ ה' אֱלֹהֶיךָ לִפְנֵיךָ  
וְהַפְּרָזִי: הַחֶמֶץ הַחֲזִי אֵת  
לֹא תִכְרֹת לָהֶם בְּרִית וְלֹא  
תִחַנְּנֵם".

27 על גלגולם של הטענה  
ושל הנתון המדהים בעניין  
הפשעה ממחוז יפתח, שאין  
להם בסיס, נכתב בהרחבה  
ברשימתו של אשחון שאזכרה  
לעיל.

28 לכמה מהתקורות במהלך  
טקסי הקינה הייתי עד. זו  
היתה שעת הטיוול שלי עם  
הכלבות.

29 בספרו "עיר פניקה"  
חזאר פול ויריליו פוליטיקה  
פאנית שבאמצעות התקשורת  
ותנאי הייצור שלה גורמת  
לסטנדרטיזציה של  
התנהגויות ולסינכרוניזציה  
של דעות ובעיקר של רגשות.

30 בספרו "בבילון בבייביז"  
מ-1999 מתאר דנטק עולם  
אפוקליפטי שבו מדינות  
כושלות, כמות ניו אייג',  
מפלגות פוליטיות רדיקליות,  
ארגוני פשע בינלאומיים,  
סוחרי נשק פרטיים,  
טייקונים אקסצנטריים  
וחברות מסחריות משחקים  
כולם באותו מגרש ונאבקים  
על אותם משאבים ונכסים.  
הרומן זכה ב-2008 לעיבוד  
קולנועי בשם "Babylon"  
AD בבימויו של מחייה  
קסוביץ ובכיכובו של וין  
דייל. Maurice G. Dantec,  
Babylon Babies,  
Gallimard, 1999.

בראות, ביטחון, תעסוקה). במציאות כמו זו הישראלית, שבה המערכת  
אינה מעודדת אינטגרציה של הקבוצות האלה (נהפוך הוא), ההפרדה  
מתבצעת כבר בגיל הרך באמצעות מערכות החינוך. ילדי שכונת שפירא  
מתפזרים מדי בוקר לבתי הספר השונים: האשכנזים לבית הספר לטבע,  
הזרים לביאליק-רוגוזין, הדתיים הלאומיים לבית הספר שורשים,  
החרדים לתלמודי התורה השונים. כפי שכתב גי דבור ב"חברת הראווה",  
"מכיוון שקובצו באופן מסוכן, עליהם להיות מופרדים ביחד".

מקרייתו של המקבץ האנושי הזה, הרכבו השרירותי והגיוון הבלתי  
ניתן לחיזוי או לשליטה של מקורותיו המעמדיים, התרבותיים או  
האתניים מסבך את ההגדרות והמיונים ואולי אפילו מסכל כל אפשרות  
של המשגה פוליטית משותפת (כל שכן המשגות פוליטיות מסורתיות  
ואירופיות המבוססות על יחסי ימין ושמאל ומחייבות - ואפילו למראית  
עין ומהשפה ולחוץ - עצימת עין לנוכח המוצא הגזעי והאתני), מה  
שמקשה מאוד על היתכנותה והיווצרותה של קהילה מאוחדת ומחליש  
את השכונות עוד יותר. בתוך שכונות העיר השחורה לא ניתן עוד לדבר  
על פוליטיקות סימטריות של ימין ושמאל, שחור ולבן. קווי הגבול  
מחוספסים וההגדרות אינן סימטריות. במקרים רבים מדברים בהן  
יותר משפה אחת. הפוליטיקות השכונתיות עשויות ליצור קואליציות  
לא צפויות, כמו למשל במקרה של המאבק על שכונת שפירא, שבו  
חברו פעילות להט"ביות ורבנים אורתודוקסיים במיוחד, והן מזכירות  
יותר ויותר את הגיאופוליטיקה האפוקליפטית המפורפנת של הסופר  
הצרפתי-קנדי מוריס ג'. דנטק (Dantec).<sup>30</sup>

מכיוון שהמודרניזציה פסחה עליהן או לפחות מתעכבת בדרכה  
אליהן, שכונות אלו משמרות בדרך כלל מסורות קהילתיות, דתיות  
ותרבותיות שבערים הלבנות כבר אבד עליהן כלח, והן גם המקום  
שדרכו עוברות אוכלוסיות בנדידה. אוכלוסיות נודדות אלו, שגם הן  
אינן נוטלות חלק במודרניזציה ואינן נהנות ממנה (למעשה, לעתים  
קרובות הן קורבנות המודרניזציה שהביאה אותן לעקור ממקומותיהן  
מלכתחילה), מגיעות לשכונות העיר השחורה עם הלשונות והמסורות  
שלהן ועם אמון מועט בהטחותיה של המודרניות. המפגשים בין  
אוכלוסיות ותיקות וחדשות, בין ילידים ומהגרים, עשויים להיות  
נפוצים. באין אופק המבטיח אינטגרציה או לפחות מקדם כזו, המציאות  
החברתית של השכונה אינה יכולה אלא ליצור פוליטיקה פרדוקסלית  
וחסרת מוצא: התנאי הבסיסי של ה"הפרדה ביחד" (למשל של ילידים  
ומהגרים) גורם לכך שהקונצנזוס האפשרי היחיד בפוליטיקה  
השכונתית הוא על כך שהתודעה והזהות הפוליטיות של פרטים וקהילות  
מתעצבות לא רק בידי ההווה הכלכלית שלהם, אלא גם ובעיקר בידי  
מגוון הולך וגדל של הבניות, התניות ונסיבות תרבותיות, דתיות  
ואתניות. ההסכמה האפשרית היחידה בפוליטיקה הזוהיות הזאת עשויה  
גם להיות המקור והסיבה לאינספור אי-הסכמות אחרות, ותוך כדי

כך לעצב גיאוגרפיה-פוליטיקה מקומית שהיא תמיד ייחודית ותמיד חסרת תקדים לכאורה, ובעלת פוטנציאל אינסופי להסתעפויות, להסתבכויות, למחלוקות, לחיכוכים, לעיוותים, להתמקחויות ולעימותים. במציאות שבה הפוליטיקה של השכונה והפוליטיקה של העולם חד הן, לא מן הנמנע שהפוליטיקה הזאת תמשיך גם בדרכים אחרות. השילוב בין מדיניות ההפרדה העירונית ובין פוליטיקת הפירוד המדינתית העכשווית עשוי לעודד מלחמת אזרחים המערבבת דת ואתניות, בעלת ממדים שכונתיים ועולמיים בו-זמנית, מלחמת עולם שכונתית. זה לא ייגמר טוב.

**מלחמת עולם בשכונה:  
המקרה של רחוב מורה  
נבוכים**



# דמיון דחוף

ליאת בדיקט-אתגר



"מוסדות האדריכלות שלנו איבדו את הרלוונטיות החברתית והפוליטית שלהם על קו המשווה הפוליטי<sup>1</sup> שנוצר לאחר ה-9.11 וחילק את העולם ואת העיר למובלעות של עושר קיצוני ולאזורים של עוני, למתחמים עירוניים של עמל ושל פיקוח, של פורמליות ואי-פורמליות. האוונגרד האדריכלי נעשה שותף לפשע בפרויקט הניאו-ליברלי של הפרטה והאחדה, וזאת משום שהסווה את תהליכי הג'נטריפיקציה בהיפר-אסתטיקה ובפרויקט פורמליסטי" (טדי קרוז, "מניפסטו #74")<sup>2</sup>

1 קרוז משתמש במושג "קו המשווה הפוליטי" (political equator) כדי לתאר את הגבול המפריד בין ארצות הברית ומקסיקו כקו תואם לזה שמתווה תומס ברנט (Barnett) כאשר הוא משרטט את סכמת "מפת הפנטגון החדשה" המחלקת את העולם לשניים. צדו האחד מאופיין כ"ליבה מתפקדת" (functioning core), שהגלובליזציה מבוססת בה והמרחב פתוח ומרושת. צדו האחר מתואר כ"פער בלתי משתלב" (Non-Integrating Gap), שאינו מתמזג ברשת הגלובלית ומאופיין בשלטון דכאני, עוני, מחלות וקונפליקטים. ר' T. Cruz "From the global border to the border neighborhood", conference lecture at the Symposium "Arxipelago of Exceptions. Sovereignties of extraterritoriality", CCCB 10-11, November 2005. יש לציין כי הטקסט שלפניכם, בשונה מהכתיבה הרווחת על עבודתו של קרוז, אינו מציע הצגה וניתוח של עבודתו האדריכלית, אלא מנסה לחלץ מחוכה רשת מושגית של מחשבה-פעולה שתאפשר צורות אדריכליות חדשות והתארגנויות מקומיות ייחודיות במרחב המשותף שהגותו מייצרת.

T. Cruz, "Manifesto 2 #47", Icon [journal] international design, architecture & culture, Vol. 50 (2007).

קו המשווה הפוליטי חוצה את עיר העולם ומפריד בין אזורים מנותקים של מחסור, אי-תכנון והפקרה לבין מובלעות גלובליות של שפע, שבהן מצטופפים כיום מוסדות האדריכלות. מוסדות אלה נקשרים מתוכן אל רשתות של ידע מקצועי, טכנולוגיה וחדשנות. ברשתות האלה מתכננים האדריכלים את העתיד לבוא, מעצבים את צורת החיים הראויים לנו, דיירי ה"ליבה" המקושרת של ערי העולם. במרחב הפתוח חופזים ביעף צורות אדריכליות מרהיבות ומושגים אופנתיים כמו "קיימות" (sustainability), "בניין אפס אנרגיה" (zero energy building) וכלכלה שיתופית (sharing economy). מנגד, בתוך מרחבי השפע ומתוך צמיחתם, מיוצר ה"פער": חללים ברשת הגלובלית שבתוכם מתגוררים ה"הם".

טדי קרוז - אדריכל, אקטיביסט ומרצה באוניברסיטת קליפורניה - מתרוצץ משני עברי הגבול. על רקע השיתוק שאחז באוונגרד האדריכלי והיאלותו מול הבעיות של תושבי הפער, התרוצצותו מציעה מתווה ראוי לפעולה אדריכלית אחרת. קרוז פועל בתפר שבין תכנון עירוני, אדריכלות, פדגוגיה, אקטיביזם ואמנות. מאז שנת 1994 הוא חוקר ומתכנן באזור טיחואאנה-סן-דייגו, שאותו חוצה הגבול הפוליטי בין ארצות הברית למקסיקו. הפרקטיקה של קרוז קושרת בין שדות פעולה וידע שונים, ובכללם אדריכלות, אורבניזם, עבודה קהילתית, תיאוריה פוליטית, תרבות חזותית ומדיניות עירונית. הוא מציע פרקטיקה אדריכלית שהיא בגדר אינטגרציה בין השדות הללו, והשפיעה על צורות תכנון והוראה ברחבי העולם.

קרוז מתווה נתיב שאינו נשמע לקו הגבול האופקי, זה המפריד בין מובלעות השפע והכוח הכלכלי לבין אזורי המחסור. נתיבו נע משני עברי הגבול - ולצד זאת חוצה גם את המישור האנכי המדומיין שבין תכנון "מלמעלה" (top-down) לתכנון "מלמטה" (bottom-up). נתיב זה מאפשר תנועה בכל הכיוונים: בין צורות התארגנות חברתית ועיצוב מרחבי הנסמכות על תבונה וידע מקומי לבין מכניזם תכנוני המושחת על כוח מוסדי וידע מקצועי. במלים אחרות, פרקטיקה של תהליכים דינמיים והשתתפויות המבוססת על רשתות של ידע ופעולה במקום על

סטרוקטורות היררכיות. פרקטיקה כזו דוגלת בגמישות מבנית ופרוגרמטית, בפעולות זמניות, בשלביות ובהתאמה של המרחב לצרכים משתנים בלי לוותר על התביעה לצדק חלוקתי ולדאגה של השלטון למרחב ולכל יושביו.

### נסיגתו של ה"ציבורי"

"תמיד פעלתי בקונטקסט של משבר", השיב קרוז בהתרסה כאשר נשאל בשנת 2009 על השפעת המשבר הכלכלי העולמי על הפרקטיקה המקצועית שלו.<sup>3</sup> מן הראיון עולה ההבחנה בין המשבר הפיננסי של מרחבי השפע - מגרשי השעשועים של האדריכלות העכשווית - לבין המשבר החברתי-כלכלי העמוק והמתמשך שמייצר ההיגיון הניאו-ליברלי של התכנון העירוני. העיר הניאו-ליברלית לובשת צורות שונות באזורים שונים בעולם, טוען קרוז, אך אחד מביטוייה המובהקים בכל הצורות הללו הוא הגחתו של קו המשווה הפוליטי והחרפתם של "הקונפליקטים הדמוגרפיים והחברתיים-כלכליים של תהליך אורבניזציה לא שוויוני - א-סימטריה אורבנית שנמצאת בלבם של המשברים כיום."<sup>4</sup>

### דמיון דחוף

מאז שלהי שנות השבעים של המאה העשרים מתכווץ השלטון הריבוני באמצעות הפרטה והזנחה של תחומים שונים המופקרים לחסדיהם של כוחות השוק. מוסדות הכלכלה בישראל החלו לאמץ מדיניות ניאו-ליברלית כבר בשנות השמונים, אך בשנות התשעים הפכה מדיניות זו לאידיאולוגיה שלטונית המלווה בתהליכי הפרטה משמעותיים שהתבטאו בין היתר בהפרטה של קרקעות ושל תהליכי תכנון ובנייה. בשנים האחרונות הצליחו תאגידים בינלאומיים להסתייע באליטת ההון המקומית החדשה כדי להשיג הפרטה נוספת, והפעם של תחומים שהמדינה נהגה להתערב בהם ולהגן עליהם בעבר. אלה כוללים לא רק שירותי רווחה ומנגנונים של סולידריות חברתית, אלא גם חלקים מהתשתיות העירוניות ומהמרחב הציבורי.

תהליכים אלה מעודדים פיתוח עירוני בקנה מידה גדול המלווה בהריסה של מרקמי חיים ובבנייה מואצת תוך חלוקה מחדש של המשאבים הציבוריים. הפיתוח מתבצע באמצעות יזמים הרוכשים שטחים גדולים ובונים בהם מתחמים גנריים. את צורתם של המתחמים הללו ואת אורח החיים המתאפשר בהם מכתיבים שיקולים כלכליים יזמיים ורגולציה של גופי התכנון ושל השלטון המקומי. מודלים אלה של שותפות בין הממשל להון הפרטי, שאפיינו עד כה בעיקר את בנייתן של שכונות חדשות בישראל, מופיעים לאחרונה גם בתהליכי "התחדשות עירונית" במסגרת פרויקטים מקומיים ומייצרים בלבה של השכונה מתחמים הומוגניים מגודרים תוך דחיקתן והפרדתן של אוכלוסיות מוחלשות.

למרות תהליך ההפרטה המתמשך של ה"ציבורי", "המרחב הציבורי" נותר המובן-מאליו של השיח התכנוני ומשמש כתשתיתו של העיצוב האדריכלי העירוני. עיצובו של ה"ציבורי" נותר בליבת תוכנית הלימודים של מוסדות ההכשרה של אדריכלים, אמנים ומעצבים, וניצב ביסוד הקיום של מוסדות

התרבות בעיר. תהליך נסיגתו של "הציבורי" אמנם מוסווה באמצעות צורות הופעתו השגורות, אך לא ניתן עוד להתעלם מכך ש"הציבורי מתמוטט".<sup>5</sup> המושג מתרוקן ממשמעותו הפוליטית ומתנגש במציאות חברתית-כלכלית של הפרטה והפקרה. כדי לאפשר את הופעתו מחדש של המרחב הציבורי, תחילה יש לחשוף את תנאי נסיגתו: "ללא הבנה של התנאים שהניבו את המשבר הזה - תנאים שניתן לחשוב עליהם עצמם כעל חומר של האדריכל - רק ניצור אמנות חוצות או נקשט את הליקויים של תכנון פגום ושל כלכלה חזירית".<sup>6</sup>

קרוז טוען כי המשבר הוא בראש וראשונה משבר תרבותי הנובע מחוסר יכולתם של המוסדות החברתיים להטיל ספק בצורות החשיבה שלהם, במדיניות המדירה שלהם ובפרוטוקולים הנוקשים שלהם. מרחב הפעולה המשמעותי ביותר עבור אדריכלים ואמנים הוא לפיכך המרחק שנוצר בין המוסדות ל"ציבור". הוא גורס כי לאמנים ולאדריכלים יש תפקיד בהמצאה ובהמשגה של פרוטוקולים חדשים. "מה שמונח על כף המאזניים", אמר, "הוא ההבניה של הפוליטי עצמו: לא רק אמנות פוליטית או אדריכלות פוליטית".<sup>7</sup>

## כיווץ זמן: הזמן של הדחוף

התכנון האדריכלי מכוון לעתיד קונקרטי ומבקש לתת צורה לדבר מה שראוי שיופיע. עם זאת, הזמן של "האדריכלות" כתחום ידע וכמוסד חברתי נמתח בין העבר לעתיד תוך הבניה זמנית של מסורת ושרשר של ידע ומיומנויות. ברצף הרגעים המשתרע בין מה שכבר עבר לרגע שעתיד להופיע חומק הרף העין של העכשיו. הפרקטיקה האדריכלית של קרוז משמשת אותו כדי להציג את היעדרו של המיידי כבעיה חברתית-פוליטית.

בעבודתו של קרוז, זמן הפעולה האדריכלית מתכווץ אל הדחוף, אל נוכחותו של סבל התובע פעולה מיידי. משבר העיור, לתפישתו, מחייב אותנו "לחבר מחדש את הפרקטיקות האמנותיות ואת המחקר האקדמי לדחיפתו של היומיום".<sup>8</sup>

העיסוק האדריכלי בדחוף על פני הראוי מבחין בין אקטיביזם אדריכלי פוליטי לצורות השונות של אדריכלות "חברתית" ו"אורבניזם טקטי" הנבלעות במכונת האורבניזם הניאו-ליברלי. אני מציעה את ההבחנה הזו בעקבות הבחנתו של עדי אופיר בין האתיקה, אשר "עוסקת בחיים הטובים או הראויים שלי, החיים שנכון לי ולאנשים אחרים כמותי לחיות אותם"<sup>9</sup> לבין המוסר, שעניינו "לא בחיים הטובים 'שלנו' אלא בחיים הרעים של אחרים".<sup>10</sup> ההיענות האדריכלית לדחוף מעניקה קדימות לנוכחותו של אחר הסובל עכשיו מבעיה. צמצום הרוע הוא חובה מוסרית - ואם כן, כל פתרון של בעיה "גלובלית" אחרת וכל פעולה לעיצוב העתיד הראוי המתבצעים תוך דחייה של חובה מוסרית זו אינם אלא עיסוק אתי בעיצוב עצמי. אדריכל העוסק בהם בעיצומו של המשבר

T. Cruz in 3 conversation with C. Waldorf, "Learning from Tijuana", Triple Canopy, Issue 7 (2009).

T. Cruz, "Returning 4 Duchamp's urinal to the bathroom? On the reconnection between artistic experimentation, social responsibility and institutional transformation" in M. Fraser (ed), Design Research in Architecture: an overview (Farnham: Ashgate Publishing Limited), p. 209

Ibid., p. 209 5

T. Cruz, "Learning 6 from Tijuana", op.cit.

T. Cruz, 7 "Spatializing citizenship and the informal public", in E. Shaw Crane and A. Roy (eds.), Territories of Poverty: Rethinking North and South (Georgia: University of Georgia Press, 2015), p. 321

Ibid., p. 318. 8

9 ע. אופיר, "לשון לרע" (תל אביב: עם עובד, 2000), עמ' 332.

10 שם, עמ' 333.

משתתף, גם אם מבלי משים, בשעתוק של העוול ובהגדלתו של המרחק בין ה"ליבה" של ה"אנחנו" למרחב המופקר של ה"הם".

#### צמצום המרחק: המרחב של הדחוף

אני מבקשת, אם כן, לקרוא את הפרקטיקה האדריכלית והאמנותית שמציע קרוז כפעולה של "צמצום מרחק". בעיני, הרדיקליות שלה נעוצה בהיותו של המרחק מאפיין מהותי בעיצובם ההיסטורי של אופני הפעולה האלה ובגידורם כתחום אוטונומי.

מראשיתה משוקעת האדריכלות בהקשרים הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים שבתוכם היא מתפתחת ומופיעה - אך דווקא בהקשרים אלה היא שואפת להתממש כתכלית עצמה, מתוך ההיגיון הפנימי של התפתחותה. ברור כי כדי להגשים את שאיפתה זו היא מחויבת להגן על עצמה מפני חדירה של תביעות חוץ-אמנותיות (ניתן לומר כי דווקא הקרבה הסמיכה אל הדברים מחייבת אותה לבנות את המרחק מהם).

#### דמיון דחוף

ואולם, מכוח ההיגיון הניאו-ליברלי, לצד המרחק התודעתי או ה"ביקורתי" נבנה גם מרחק מעמדי ופיזי הולך וגדל. אתרי המחקר והפעולה של האוונגרד האדריכלי ממוקמים במובלעות השפע של ה"ליבה" הגלובלית ומנותקים מהבעיות הדחופות של השכנים בצד האחר. גם כאשר מגיח הגוף הסובל בתוך המרחב הזה (לדוגמה, בדמותו של פועל הבניין האנונימי הנופל אל מותו באתרי הבנייה של העיר היזמית)<sup>11</sup> הוא נותר מחוק. ללא שם, ללא נוכחות.

על רקע תהליכים אלה מציע קרוז להרחיב את הפרקטיקה האדריכלית ממרחק ביקורתי לקרבה רדיקלית אל מרחבי הקונפליקט, ובראשם המוסדות החברתיים עצמם. קרבה כזו, הוא גורס, מאפשרת "לשנות אותם מן היסוד כדי לייצר אסתטיקה חדשה שתוכל לעמוד על מערך היחסים הקיימים בין חברתי, הפוליטי והפורמלי ולחשוף אותו כבעיה..."<sup>12</sup>

אסתטיקה חדשה כזו תחשוף לעין כל את הקרבה האינטימית בין האדריכלות לאליטת ההון - קרבה שבלעדיה לא יכולה האדריכלות להגן על ה"אוטונומיה האמנותית" שלה. שינוי כזה הכרחי משום ש"בלי לשנות מהיסוד את מדיניות ההדרה שייצרה את המשברים הנוכחיים מלכתחילה, המקצועות שלנו ייוותרו כפופים לסביבות הומוגניות וחסרות מעוף המוגדרות על ידי אורבניזם המוכתב מכוח השורה התחתונה בגליונות אלקטרוניים יזמיים, פוליטיקה ניאו-שמרנית וכלכלה המבוססת על חברה היפר-יחידנית של בעלי רכוש."<sup>13</sup>

ואולם, כעת ברור כי לאור קדימותו של הדחוף אין די בפעולה אתית של עיצוב מוסדות האדריכלות עצמם. הפרקטיקה של קרוז מציעה מהלך נוסף של קרבה רדיקלית. מהלך זה יתבטא בבחירה ב"שכונה" כאתר התרחשותה של הפעולה האתית, כמו גם בשותפות הקרובה עם ארגונים מקומיים. העירוניות הניאו-ליברלית מבכרת את ה"יחיד" על פני ה"אזרח", ולכן

רואה את השכונה כאתר של קהילות יחידים, כלומר, כמרחב של זהויות חברתיות נבדלות, מבוססות-צורך, המודרות לרוב מהחיים הפוליטיים של העיר. התכנון הקהילתי לובש צורה של התערבויות קטנות במרחב השכונתי המשותף: התערבויות הנותנות ביטוי לזהות הייחודית של הקהילה ומענה לצרכים השימושיים והמיידיים של חיי היומיום.

לא ניתן להתעלם מן הממד ה"קהילתי" בפרקטיקה של קרוז ובתוצרים האסתטיים שלה, אך קריאה המצמצמת את משנתו של קרוז אל הממד ה"קהילתי" גרידא מחמיצה את האפשרות הפוליטית הגלומה בה. צורות הממשל המקומי שנוצרות ומתבססות כחלק מתהליך התכנון ה"קהילתי" מאפשרות לזהות את השכונה כיחידה פוליטית ואת תהליכי ההשתתפות של התושבים כפעילות אזרחית שכונתית. הפעולה האדריכלית של קרוז אינה רק עיצוב מחדש של המרחב הפיזי; היא גם בגדר עיצוב מחדש של המרחב הפוליטי באמצעות פדגוגיה אורבנית המנכיחה את הקונפליקטים וחושפת את תנאי הייצור של המשבר, ובכלל זה אי-צדק חלוקתי, מדיניות מפלה וחוסר אחריות שלטוני. עם זאת, האקטיביזם האדריכלי אינו מעוצב כפעולת התנגדות לכל שלטון, אלא כמשא ומתן על סוג השלטון ועל אופני השליטה. באופן הזה קושר קרוז מחדש את החוטים הפרומים בין ה"קהילתי" וה"אזרחי" ויוצר תשתית לאיחוי הקרע בין השכונה והעיר.

## דמיון דחוף

"עתיד הערים היום תלוי פחות בבניינים ויותר בארגון מחדש של היחסים הכלכליים-חברתיים [...] הרעיונות הטובים ביותר בעיצוב העיר בעתיד לא יגיעו ממובלעות השפע והכוח הכלכלי, אלא מאזורים של קונפליקט ומחסור אשר דמיון דחוף שיעלה מהם יוכל לעורר אותנו לחשוב מחדש על התפתחות הערים בימינו."<sup>14</sup>

דווקא ההצטמצמות אל הדחוף תאפשר לאדריכלות להתכוון מחדש אל העתיד לבוא. התכנון האדריכלי מחייב את השותפים בו לדמיון מה שטרם הופיע וליצור עבורו מקום עכשיו. מול הייאוש הטמון בדימוי העצמי של הניאו-ליברליזם - כלומר, בהנחה שזהו סדר הדברים ה"טבעי" - התכנון מאפשר לחזות יחד בסדר מוחשי אחר, ולעשות זאת באמצעות כלים אדריכליים. במרחב הישראלי-פלסטיני, אשר היגיון ניאו-ליברלי ומשטר אתנוקרטי חוברים בו לייצור של סבל, אנחנו חייבים להעדיף את הדחוף. במרחב המקצועי, שמוסדות תכנון ופרוטוקולים מקצועיים מייצרים בו עוד ועוד גדרות הפרדה, שכונות מנותקות ותושבים מופקרים בין ג'סי כהן לכפר עקב, אנחנו צריכים לפעול במשותף. הכוח הפוליטי הטמון באדריכלות הוא הכוח לדמיון במשותף, בכל פעם מחדש, מרחב אפשרי אחר.

11 בהקשר הישראלי, ר' לדוגמה "שני פועלים נפלו אל מוחם ב'מידטאון חל אביב'", 12.11.2015, <http://www.ynet.co.il/articles/html>

T. Cruz, "Returning 12 Duchamp's urinal to the bathroom? On the reconnection between artistic experimentation, social responsibility and institutional transformation", op.cit, p. 205

Ibid. p. 206 13

T. Cruz, "How 14 architectural innovations migrate across borders", TEDGlobal 2013 from: [https://www.ted.com/talks/teddy\\_cruz\\_how\\_architectural\\_innovations\\_migrate\\_across\\_borders](https://www.ted.com/talks/teddy_cruz_how_architectural_innovations_migrate_across_borders)



השכונה כזירה גלובלית

## מקראה ותכניה:

עורכים: גילי קרז'בסקי, אודי אדלמן, איל דנון  
הפקה: אביגיל סורוביץ'  
עריכה לשונית עברית: אסף שור  
תרגום לאנגלית: מור קסמי אילן  
תרגום לעברית: יפתח בריל  
תרגום לגרמנית: אנטיה איגר, רעיה נוי  
תרגום חכניה לאנגלית: מרגלית רודג'רס  
קונספט גרפי ועיצוב: גיא שגיא – סטודיו שועל  
הדפסת כריכות: דפוס גולם | הוצאה לספרים גרפיים  
חודות: סבסטיאן קוואק, ג'ניפר אקסו, הנו האונשטיין,  
בירג'ט לואיג, סילביה וינקלר, סטפן קופרל  
עורך סדרת המקראות: אודי אדלמן

## כנס:

אוצרים: גילי קרז'בסקי, אודי אדלמן, איל דנון  
ניהול הפקה: אביגיל סורוביץ'  
ניהול אדמיניסטרטיבי: ניר שגיא  
קשרי קהילה: הילה פרקר ביטן  
רדיו חאלאס: דניאל מאיר, אופיר אילוצקי  
פרויקט "אולם" ובניית לובי המרכז לאמנות דיגיטלית:  
לוסיאנה קפלון, עירא שליט, מאי עומר וקבוצת בני נוער  
משכונת ג'סי כהן  
מהנדס טכני: איגור חלצקי  
מטבח: סטודיו אומשיכטן (Umschichten)  
מפגשים קולניניים בג'סי כהן: דינה יקרוסון, חיים  
בורשטיין  
רחבת כניסה: מרייטיצה פוטרק וסטודנטים מהסטודיו  
Design for the Living World: מוריץ ברטשניידר, פין  
ברוגמן, סינר הולצמן, ג'וליה וויסיק, קתריין זלגר, מקס  
ניאו, קתריין סולבר, ג'ניס פיש, ליה קירסטן, פרנסיסקה  
רודריגז, ויליאם שוורץ.  
היחידה לאדריכלות אזרחית, המחלקה לארכיטקטורה,  
בצלאל. צוות הוראה: אדר' ליאת בריקס אתגר, אדר' יונתן  
שקד, אדר' איתן מן, סטודנטים משנה רביעית וחמישית.  
סיכום היום: מאיר טאטי

בע"פ: עליה הופמן  
ארכיון העתיד: נאווה ג'וי אוזן, אורי נועם, איה ניצן –  
חלמידי התוכנית ללימודי המשך במדרשה לאמנות מכללת  
בית ברל  
סטודיו לצילום: דפנה שלום  
סדנת גרפיטי: אורל מכלר  
סדנת מועצת העיר: מתאס איינהוף  
Replay: לוסיאנה קפלון, סחיו אבה, טלהון אדמה, טמזגן  
אטלאי, דוד אישעה, אינגדאו אלבצ'ו, דוד חאמי, אישמבל  
טדלה, איוב טספון, משה טפאלט, דוד טפרה, יוסף מולו,  
אביאל מולויה, אדנו שמה. מאמן: אייל וקסלר  
חודה ליגאל אייל ולאיצטדיון העירוני.  
קפטולת זמן: אודי אדלמן  
שכנים גלוקליים – השיר: סילביה וינקלר, סטפן קופרל  
הרצאות ושיוח: לאה אביר, מתאס איינהוף, יהודה אלוש,

ניסן אלמוג, ייטב בוטירה, ליאת בריקס-אתגר, דנה גזי,  
נטע וינר, מאיר טאטי, אסנת טרבלסי, הילה כהן-שניידרמן,  
אורל מכלר, מעוזיה סגל, רוחי סלע, שי-לי עוזיאל, מאי  
עומר, הדס עפרת, מרייטיצה פוטרק, איריס צור, גילי  
קרז'בסקי, שרון רוטברד, כוכבי שמש, משחחפי פרויקט  
שכנים גלוקליים.

## פרויקט שכנים גלוקליים:

רובין בישוף, אוראל גלינה, עומר דוד, אייל דנון, אנטוניו  
וולקנו, סילביה וינקלר, מאיר טאטי, מרב טוויג, לוקאס  
לנדסינסקי ופיטר וויגנד (אומשיכטן), קירסטן מאיבה, אורל  
מכלר, מאי עומר, ליב פרונוק, מירי צוונג, סטפן קופרל,  
גילי קרז'בסקי, ננו רודריגז, קרלה שוורץ, מעין שלף.

הכנס והמקראה "שכונה כזירה גלובלית" יצאו לפועל  
בתמיכת קרן פורום העתיד גרמניה-ישראל |  
Stiftung Deutsch-Israelisches Zukunftsforum  
פרסום זה הופק בתמיכת הנציגות בישראל של קרן רוזה  
לוקסמבורג, באמצעות מימון המחבל מהמשרד הפדרלי  
הגרמני לשיחוף פעולה כלכלי ולפיתוח.  
ובתמיכתם האדיבה של מכון-גתה ישראל, מועצת הפיס  
לחברות ואמנות, ארטפורט, ifa

מסמ"ב 3-91994-965-978

[www.digitalartlab.org.il](http://www.digitalartlab.org.il)

R/2 המרכז הישראלי לאמנות דיגיטלית: מקראות



